

3. Копытофф И. Культурная биография вещей: товаризация как процесс [Текст]: / Социология вещей : сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — С.134-166.
4. Костенко Н. Медіастилі в європейському ландшафті [Текст]: / Субкультурна варіативність українського соціуму/ НАН України, Ін-т соціології; Л.О. Аза, І.Е. Бекешкіна, О.І. Вишняк та ін.; За ред. Н.В. Костенко, А.О. Ручки. - К.: [Ін-т соціології НАНУ: ТОВ "Полігр. центр "Фоліант"], 2010. - 287 с. - ISBN 978-966-02-5741-2. — С.146-174 с.
5. Луман Никлас. Реальность массмедиа [Текст]: / Н.Луман / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского.— М.: Праксис, 2005. — 256 с. — (Серия «Образ общества»). ISBN 5-901574-46-X
6. Менегетти А. Система и личность. [Текст]: / А. Менегетти.— М.: «Серебряные нити», 1996. — 268 с.
7. Денис Подвойский Куда течет «текучая современность»? Диагнозы и прогнозы Зигмунта Баумана [Электронный ресурс]: — Режим доступа: http://polit.ru/article/2011/06/02/podvoysky_bauman/ – Назва з екрана.
8. Lasch, C. The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times. [Текст]: / Lasch C. – New York: W. W. Norton. 1984. — 317 с.
9. Smart Barry Consumer Society: Critical Issues & Environmental Consequences [Текст]: /Smart Barry. – University of Portsmouth, UK SAGE Publications Lt, - 2010 – 264 p. - ISBN-10: 184787049X

УДК 316.74

Судакова В.М

Міжнародний Соломонів університет (м.Київ), д. філос.н., проф.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ : ДИЛЕМА ЕЛІТАРНОСТІ ТА МАСОВОСТІ

В статті представлена аргументація концептуальних засад соціологічного дослідження конструктивних та деструктивних чинників та соціальних наслідків сучасної інституціональної трансформації системи вищої освіти України.

Ключові слова: освіта, вища освіта, елітарна вища освіта, масова вища освіта, система вищої освіти України.

В статье представлена аргументация концептуальных оснований социологического исследования конструктивных и деструктивных факторов, а также социальных последствий институциональной трансформации системы высшего образования Украины.

Ключевые слова: образование, высшее образование, элитарное высшее образование, массовое высшее образование, система высшего образования Украины

The conceptual foundations of sociological research which enables to understand the sense of Ukrainian system of higher education institutional transformation, the social consequences, constructive and destructive factors of this process are presented in the paper.

Keywords: education, higher education, elite system of higher education, mass system of higher education, Ukrainian system of higher education.

Актуальність дослідження. Сучасний світ демонструє постійне зростання кількості та багатоманіття проблем, які безпосередньо торкаються основ культурного життя усіх без виключення країн, континентальних співтовариств, людства в цілому. Серед таких проблем найбільш значущими є проблеми функціонування та трансформації сучасних освітніх систем. ХХ століття внесло в розвиток різних суспільних систем чимало інноваційних факторів, що потребують детального осмислення. Процеси новітніх

технологічних змін та перетворення науки на безпосередню виробничу силу реально стали найважливішими стимулами прогресуючої інтелектуалізації усіх сфер суспільного життя. Дані процеси також зумовлюють зростання престижу науки, дослідницької діяльності, освіченості, особистості вченого. Суспільству і людству потрібні спеціалісти високого рівня підготовки, з високим креативним потенціалом, з розвинутими здібностями. Відомо, що на задоволення цієї потреби націлена система вищої освіти, яка функціонально зорієнтована на підготовку наукової і культурної еліти. Водночас демократизація суспільного життя, зростаючі суспільні запити на інноваційну та творчу діяльність, а також інституціоналізація в розвинутих країнах світу ідеології «держави добробуту» (welfare state) є суттєвими стимулами інституціональної експансії *масової вищої освіти*. Протириччя елітарної і масової освіти є, на нашу думку, найскладнішим у сфері сучасних відносин в системах «суспільство - освіта» та «суспільство – вища освіта».

Основною причиною «масофікації» вищої освіти є об'єктивні фактори, якими є: по-перше, зростання кількості університетів у Європі та світі (хоча неймовірної кількості вони досягли саме в Україні); по-друге, підвищення доступності вищої освіти для представників різних соціальних верств (бюджетні асигнування, безоплатне навчання у державних ВНЗ, доступні ціни у комунальних та приватних закладах вищої освіти.); по-третє, зниження вимог до рівня підготовки абітурієнтів (первинне тестування, єдиний державний іспит, незалежне тестування, середній бал атестатів, співбесіди на незрозумілі теми); по-четверте, деформована мотивація до навчання у ВНЗ, коли вплив батьків виступає основним мотивом доцільності навчання; по-п'яте, посилення наглядово-контролюючої та соціально-захисної функцій університетів (наглядово-контролюючий та виховний вплив адміністративних структур, можливість уникнення служби в армії, тимчасовий захист від безробіття та ін.).

Враховуючи зазначене, суттєво важливим предметом дослідження є **проблема**: *чи здана сама система вищої освіти адекватно реагувати на масофіковані соціальні запити, без втрати своєї інституціональної ідентичності, зберігаючи свій традиційний елітарний статус та відповідні до цього статусу селективні механізми (адже вища освіта не є обов'язковою для усіх громадян)?*

Усвідомлюючи певну складність означеної проблеми, **метою** даної статті є осмислення концептуальних засад соціологічного дослідження конструктивних і деструктивних чинників та соціальних наслідків інституціональної трансформації системи вищої освіти України.

Відомо, що атрибутивною рисою будь-якого суспільства є суперечливий процес формування та репродукції певних ідей, систем знань, професійних компетенцій. Так молоді люди можуть, по-перше, наслідувати професійні ролі, заняття і статуси батьків. По-друге, вони можуть шукати і знаходити свій шлях самостійно, здобувати освіту і професійні вміння за прикладом батьків. По-третє, враховуючи неуспішність, намагаються знайти власне місце у системі трудових відносин і перспективних форм самозабезпечення. Усі ці прагнення і намагання формують специфічний репродуктивний контекст суспільного життя, систему певних соціальних залежностей, які завжди базуються на чинниках соціального походження, статусних і освітніх досягнень, рівності, або

нерівності, потенціальних або реальних діяльних можливостей для людей різних за віком, статтю, статками. Серед перелічених чинників слід вказати на чинник освітніх досягнень, який в сучасному світі набув особливого значення. Вочевидь, що цей факт не потребує додаткових доказів. Він є беззаперечним, проте у кожній країні він має свої специфічні прояви, які слід аналізувати.

Освітні процеси в умовах українських реалій відтворюють загальні тенденції стратифікаційних змін і функціональну трансформацію соціальних інститутів практично усіх сфер суспільного життя. Слід відмітити, що протягом останніх десятиліть в концептуальних межах об'єктивістських соціологічних теорій уявлення про визначальний вплив соціальних інститутів на стратифікаційний порядок суспільства суттєво змінилися. Зокрема, в сучасних неінституціональних теоріях особлива увага приділяється важливості врахування дії певних ціннісно обумовлених «трансакційних механізмів» впливу на функціональні режими соціальних інститутів. Саме тому важливим є дослідження змісту тих «норм і правил», якими керуються соціальні суб'єкти у своїх прагненнях використати можливості інституціональної системи вищої освіти для досягнення своїх прагматичних цілей та захисту своїх інтересів.

Як відомо, сучасна освітня система в українському суспільстві є наслідком радянської системи освіти, яка у свій час мала свої і позитивні, і негативні риси. Важливо враховувати, що останні десятиліття радянського періоду характеризувалися відносно невисоким матеріальним статусом випускників ВНЗ. Привабливість вищої освіти як екзистенціальної цінності була невисокою. Молоді люди, навіть вихідці із високоосвічених сімей, вважали достатнім отримати середню, неповну вищу, чи навіть професійно-технічну освіту, що вже не сприймалося як перешкода для соціального, насамперед, економічного благополуччя. Але вже у 1992-95 роки в Україні ситуація змінюється. Як відмічає С.Оксамитна: «Основна відмінна риса цього періоду – швидка експансія вищої освіти, завдяки чому здійснено перехід від умовно елітної до масової вищої освіти» [1, с.166].

Цілком справедливою є думка про серйозну проблемність освітньої ситуації у країні, непередбаченість наслідків її реформування. Аналіз же доволі суперечливої соціальної, економічної, культурної, моральної ситуації в Україні дозволяє у кінцевому рахунку виявити декілька базових проблем, вирішення яких не є легким завданням і потребує великих зусиль всього суспільства. Серед них, вважаємо, найбільш складною виступає проблема *соціально-захисної* функції вищої освіти.

Дослідження показують, що в процесі становлення та розвитку молодшої людини тісно пов'язані з віковими етапами життя і відповідними професійними орієнтаціями, мріями про майбутню кар'єру. Дійсно, кожна стадія життя характеризується потребами працювати над певними задачами розвитку з метою переміщення на наступну (більш високу) стадію. Для різних категорій молоді («ранньої» – 15-18 років) і («зрілої» – 18-28 років) суттєвим для нормального розвитку є досягнення «єдності Я» – співпадіння уявлень про те, що вони реально можуть робити із тим, що, за їхніми думками, вони повинні робити, щоб досягти успіху. В умовах українських реалій ринкових відносин, як справедливо зауважує М.Лукашевич, такі уявлення не завжди орієнтують молоду людину на соціально-доцільні види активності [2]. Саме тому для

батьків, особливо в останні два десятиліття, значущими є намагання морально і практично підтримати молоду людину в ситуації соціальної невизначеності, «озброїти» її уявленнями про конструктивність певних життєвих перспектив, пов'язаних з мінімальними екзистенціальними ризиками. З психологічної точки зору ця «підтримка» обумовлена прагненнями захистити юнака чи дівчину від невиправданих бажань та потреб, впливу «поганої компанії», емоційних перенавантажень, військової служби і т.п. Тому стратегія «продовження дитинства» ще на 3-5 років виступає найбільш ефективною моделлю родинної соціалізації молоді. А соціальним інститутом, який повинен бути адаптованим до даної стратегії, виступає ВНЗ.

Сучасні дослідники освітніх процесів в українському суспільстві відмічають наявність саме таких причин інституціональної «експансії вищої освіти». Згідно із даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2008 році 73,6% батьків дітей, які закінчували середню школу, бажали для них вступ в університети, водночас, як лише 50,5% відсотків випускників шкіл вказали на актуальність вищої освіти і бажання вступати до ВНЗ [3, с. 212-215]. Тобто, реальністю є те, що невизначеність життєвої позиції молоді, після одержання атестату зрілості породжує страхи щодо майбутнього і найбільш доцільною життєвою стратегією подолання цих страхів, враховуючи тиск з боку батьків, є вступ до ВНЗ. Саме вищий навчальний заклад типово уявляється тією референтною інституціональною системою, долучення до якої гарантує молодій людині перебування у культурному середовищі, засвоєння знань та набуття професійних навичок, що дає надію на вдале працевлаштування і кар'єрне зростання.

Загалом така інтенція характерна не тільки для українського суспільства. Доцільно нагадати, що ще в кінці 70-х років минулого століття відомий американський соціолог Р.Колінз відзначав, що тенденція перетворення США на «суспільство дипломів» (credential society) неминуче призведе до масштабного погіршення якості вищої освіти, до радикальної комерціалізації діяльності невеликої групи престижних університетів, традиційно орієнтованих на рекрутацію представників елітних та заможних верств населення [4].

На посилення зазначеної тенденції у наступні два десятиліття (80-90-і роки) вказують Ф.Браун та Р.Скейз, які підкреслюють що не тільки у США, але й у більшості розвинутих країн відбувся перехід від елітної до системи масової вищої освіти (mass system of higher education) [5, с.186]. Однак така система, по суті, будучи «віртуальною університетською системою» лише формально декларує значущість «персонального успіху» як вирішального критерію, що виправдовує меритократичну цінність інституту вищої освіти. Така система хоч і прагне, проте не здатна реалізувати свою головну місію – «здійснити реконструкцію персональної ідентичності». Таке завдання під силу лише елітарним університетам, які розвивають якості «професійної гнучкості» шляхом реконструкції персональних мереж зв'язків, культурних інтересів та форм соціально-політичної активності. Вчені констатують, що підтримка експансії масової вищої освіти виправдовувалась урядами різних країн необхідністю розв'язання проблеми молодіжного безробіття. Однак у найближчі десятиліття проблема «переосвіченості» (the problem of «over-education») – тобто проблема великої кількості молодих безробітних, що мають

вищу освіту, постане для політичної влади як найважливіший і найбільш складний аспект її діяльності. І ці складності загалом обумовлені тим, що «систему масової вищої освіти, за виключенням небагатьох елітних університетів, вже не можна розглядати як таку, що забезпечує соціальну мобільність» [5, с.192-193].

Загалом можна погодитися з думкою багатьох українських вчених, що саме невизначеність соціальної ситуації, скрутне економічне становище країни зумовило потребу в зростанні кількості вузів, (зараз їх у країні більш 860). Поглиблення демографічної кризи також пояснює певний парадокс: число місць для потенційних студентів на 1 курс у ВНЗ практично зрівнялась з кількістю випускників середніх шкіл - тобто практично кожен випускник школи може стати студентом. Проте різке зростання кількості ВНЗ (різних рівнів акредитації, заснованих на різних формах власності) з низьким рівнем забезпечення професорсько-викладацьким персоналом та нерозвинутою матеріальною, лабораторною, аудиторною базами негативно вплинуло на якість підготовки фахівців – ця якість низька і диплом державного зразка про вищу освіту зараз вже далеко не завжди є критерієм професійної компетентності та гарантією успіху на ринку праці [6, с.31-33].

Додає проблем і також такий факт. Серед абітурієнтів багато юнаків, які на час вступу не визначились із вибором спеціальності, яку хотіли б отримати в процесі навчання. Фахівцям добре знайомі сучасні проблеми зарахування абітурієнтів, оскільки більшість з них подає документи у декілька ВНЗ, на різні факультети, на різні спеціальності і до останнього не можуть зробити вибір. У такому разі, звісно, на кінцеве рішення часто впливають зовсім випадкові фактори. Тобто, для багатьох не є важливим отримання конкретної спеціальності, а є значущим сам факт перебування в ВНЗ. За останні 3 роки (коли почалось незалежне тестування) на факультет соціогуманітарних наук Міжнародного Соломонового університету на спеціальність «соціологія» було прийнято 23 особи, із них лише 6 одразу подали заяву на дану спеціальність. Решта абітурієнтів намагалась обрати інші спеціальності. Тобто майбутнім студентам було байдуже якою спеціальністю доцільно оволодіти. А звідси формується і цілком специфічна мотивація щодо зацікавленості у відмінному навчанні та розвитку фахових навичок та вмінь [див.: 7, с.7-10].

Вочевидь, що розробка нових соціальних технологій, спрямованих на нейтралізацію деструктивних наслідків і проявів масової вищої освіти, пошук шляхів інституціонального розвитку власне елітарної вищої школи є нагальною потребою для науковців і політичного керівництва країни. Елітарні ВНЗ мають змогу здійснити більш ретельний відбір мотивованих, інформованих і креативних абітурієнтів. У таких закладах освіти висуваються більш жорсткі вимоги до наукової кваліфікації та педагогічного досвіду викладачів, до науково-дослідної (експериментальної) бази та навчальної інфраструктури, у них – високий престиж диплому. Однак, спроба штучного формування елітної системи вищої освіти в Україні шляхом перетворення 127 ВНЗ в «національні», 14 - в «дослідницькі» ще не дала і не має позитивного результату а, можливо, і не буде мати, якщо не будуть проведені кардинальні перетворення у самій структурі діяльності ВНЗ (добору кадрів виключно на конкурсних засадах, поглиблення співпраці з науково-дослідними академічними інститутами,

залучення до навчання лише здібних абітурієнтів, відбору студентів в магістратуру та аспірантуру на основі оцінки їх реальних освітніх досягнень, подолання корупції).

Слід також зазначити, що в Україні вкрай низький моральний потенціал суспільної свідомості відносно освіти є однією із найскладніших проблем сучасного життя. Нормальне, цивілізоване функціонування університетської освіти можливе тільки на підставах конструктивних змін у ставленні до навчання у середній школі. Звісно, принизливо низький рівень оплати праці вчителів є найбільш істотною причиною поширення корупції в середніх школах нашої країни, які ризикують перетворитися, беручи до уваги дослідження М.Шульги, у школи «соціокультурної маргіналізації» [8, с.385-407]. Однак, справа не тільки в тому, що вчителі, класні керівники, завучі, директори і начальники районних і міських відділів освіти беруть участь в поборах з батьків у різних формах, а більша небезпека в тому, що юнаки та дівчата у віці, який є найбільш чутливим до несправедливості, отримують досвід «легкого» вирішення проблем із навчанням. Тому і ставши студентами вчорашні школярі і в університеті намагаються діяти саме таким чином.

Зміст **загального висновку**, проведеного аналізу у даній статті, доцільно відобразити наступним положенням: прогресивні зміни в інституціональному розвитку системи вищої освіти в Україні безпосередньо пов'язані з завданням творчого вирішення дилеми її елітарності та масовості. Загальна невизначенність концептуальних засад соціологічного дослідження конструктивних та деструктивних чинників та соціальних наслідків процесу масофікації системи вищої освіти України суттєво стримує розробку ефективної державної політики в галузі вищої освіти та вдосконалення її нормативно-правових засад.

Література

1. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. - К.: НаУКМА, 2011. - 287с.
2. Лукашевич М.П. Соціологія ринку / М.П.Лукашевич. - К.:ІПК ДСЗУ, 2011.- 287 с.
3. Тихонович В. Освіта і освіченість у самооцінках якості і можливостей / В.Тихонович // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - С. 207-221.
4. Kollins R. The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification / R. Kollins. - N.Y: Academic Press, 1979.- 360 p.
5. Brown Ph., Scase R. Higher Education and Employment in Post-Industrial Society / Ph. Brown , R. Scase // The Student's Companion to Sociology. – Oxford: Blackwell Publ., 1997.- P.186-192/
6. Зелінська Я.Ц. Розвиток креативності в структурі професійної компетентності / Я.Ц.Зелінська // Ринок праці та зайнятості населення. - 2010. - №2.- С.29-33.
- 7.Судакова В.М. Соціалізаційний потенціал освітніх процесів в сучасному суспільстві /В.М. Судакова //Сучасне суспільство в соціологічних дослідженнях: Зб. наук. праць. - К.: ВЦ МСУ, 2010. -С.5-10.
8. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга . – К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011. – 448с.